

Ivana Lovrić Jović

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

ilovric@ihjj.hr

Izazovi u utvrđivanju jezika pri kodnome preključivanju u povijesnoj rukopisnoj građi*

Kodno preključivanje (engl. *code-switching*) u hrvatskome se jezikoslovlju naziva i prebacivanjem kodova, a može se definirati kao naizmjenično korištenje dvaju ili više jezika u istome izrazu. Uglavnom se istražuje na tiskanim tekstovima ili na snimljenoj građi te je usmjereno na sintaktičke i pragmatičke vidove te pojave. To znači da u tim slučajevima korpus nudi razriješena pitanja oko pripadnosti jezičnih elemenata jednomu od jezika i najčešće se ne propituje kakvoća rješenja koje je priređivač takva teksta donio, dok u govorenome jeziku prepoznatljivost jezičnoga koda olakšavaju prozodijski elementi. Kodno je prebacivanje često dijelom istraživanja na području dodirnoga jezikoslovlja jer je ono nerijetka pojava u jezičnome posuđivanju. Najveći hrvatski romanist Žarko Muljačić istaknuo je kako se kodnim preključivanjem (u hrvatsko-talijanskim dodirima) prva pozabavila Lelija Sočanac, čija se studija (2004.), što se metodologije tiče, i u ovome radu drži uzornom. U radu se pojava istražuje na tekstu rukopisne zbirke čestitarskih pjesama, dubrovačkih kolenda, što ju je 1808. godine napisao dubrovački vlastelin Mato Zamanja. Utvrđivanje preključivanja kodova na tomu rukopisu ponudilo je zanimljive izazove. Dubrovačka rečenica iz 18. stoljeća vrvi zastarjelim talijanizmima, nepoznatima suvremenomu govorniku. Neki su od njih zabilježeni u znanstvenoj i leksikografskoj literaturi, a neki nisu zabilježeni nigdje. Ista se talijanska osnova kadšto ostvaruje kao primljenica, a nekad ostaje onkraj hrvatskoga jezičnog koda, tj. ostvaruje se kao neprilagođena talijanska riječ. Različite okolnosti stare rukopisne građe otežavaju prepoznavanje jezičnoga koda pojedine riječi: onodobnomu je dubrovačkom slovopisu uzor bio talijanski, što je i jezik stranoga koda, pa se kodno preključivanje ne potvrđuje na prvi pogled, tj. iz slovopisa; s obzirom na prožetost dubrovačke rečenice talijanizmima, i istraživaču koji poznaje talijanski jezik teško je odvo-

---

* Rad je nastao u okviru internoga projekta (Instituta za hrvatski jezik) Rječnik dubrovačkoga govora koji je od 2024. prerastao u istraživački projekt istoga naslova koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorna je samo autorica, te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

jiti talijanizme od talijanskih riječi; primljenice ulaze iz toskanskoga i iz mletačkoga pa je upućenost istraživača u te govorne inačice nezaobilazna. Uz nabrojane je izazove umrljanost te trošnost papira ili providnost odostražnoga teksta – najmanji problem.

Ključne riječi: kodno preključivanje, talijanizmi, talijanske riječi, dubrovački govor, rukopisna građa.

Kodno preključivanje jedan je od naziva za pojavu naizmjeničnoga korištenja dvaju ili više jezika unutar istoga iskaza.¹ U porabi su i nazivi prebacivanje kodova te engleski naziv *code switching*. Lingvistički radovi o prebacivanju kodova temelje se na točnoj identifikaciji pojma koda kao posebnoga jezika, dijalekta ili stila. Usmjereni su na strukturalna obilježja i ograničenja ove prakse, a zanemaruju važnost ili značenje ove pojave. U lingvističkoj antropologiji naziv označuje interakcijsku praksu pojedinaca koja alternacijom jezičnih obilježja upućuje na promjenu konteksta, a cilj je analize takvih pojava razumijevanje utjecaja jezičnih obilježja na diskurznu praksu i oblikovanje društvenih značenja.²

Među radovima koji se bave ovom tematikom nije pronađen nijedan koji se pozabavio problematikom samoga utvrđivanja jezičnoga koda jer kreću od tiskanoga korpusa u kojemu je to pitanje već razriješio priređivač teksta čija se rješenja u pravilu ne propituju.

Jezična analiza stare dubrovačke rukopisne zbirke suočila nas je s poteškoćama što proizlaze iz odluke o svrstavanju pojedina jezičnoga elementa u određeni jezik, u ovome slučaju hrvatski ili talijanski. Zapis po uzoru na talijanski slovopis, kojim je (uvijek) zabilježen dubrovački tekst iz dalje prošlosti, u tome dodatno odmaže. Izazov je to veći radi li se o rukopisnome izvorniku koji, zbog nesavršena osobnoga zapisa, umrljanosti tintom, prozirnosti odostražnoga teksta i vremenosti papira, često donosi nerazriješiva pitanja. Autoru čestitarskih pjesama, koji je otvorio ova važna pitanja, izmjenjivanje jezika bilo je prirodno i nije imao potrebu za njegovim označivanjem (na primjer navodnim znacima), nije imao nikakve metodičnosti u izmjeni jezika, već se inojezični element pojavljivao u bilo kojemu dijelu rečenice, tj. u bilo kojoj sintaktičkoj službi. Što je određena sintagma duža, to je lakše odrediti njezinu jezičnu pripadnost. Kratki jezični elementi, jedna riječ, kadšto uzvik, ispisani talijanskim slovopisom – često prisutni u dubrovačkome govoru i u inačici primljenice, dakle talijanske riječi prilagođene u hrvatskome jeziku – najveći su izvor neodlučnosti u određivanju pripadnosti kojemu od jezičnih kodova.

Iako se izazovi ove vrste nameću svakome tko transkribira rukopisni tekst nastao u razdoblju prije normiranja standardnoga hrvatskog³ slovopisa, ova se problematika predstavlja prvi put.

¹ Sočanac 2004: 218.

² <http://struna.ihj.hr/naziv/prebacivanje-kodova/23614/>. Pristup 8. kolovoza 2019.

³ Ili bilo kojega drugog jezika u kojemu je potvrđeno kodno preključivanje.

Kodno se preključivanje u ovome radu istražilo u rukopisnome tekstu s početka 19. st., točnije, u rukopisnoj zbirci kolendarskih pjesama što ju je napisao dubrovački vlastelin Mato Zamanja, potomak Ivana Gundulića. Pisao ih je veoma mlad i razigran, uspješno izbjegavajući imperativ obiteljskoga pjesničkog bremena pa se u njima odslikava stilizirani pučki govor uokviren minimalnim formalnim metričkim zadanostima. Kolende su općenito pogodna građa za dijalektološka istraživanja, a o njihovu je narodnome karakteru, kao i o važnosti za hrvatski jezik u Dubrovniku, početkom 19. stoljeća u Danici ilirskoj napisano sljedeće: „jer mladost natjecala se je kako bolje i pristojnije u svoj rođeni jezik pjevati, jer na svrhu sve mjesto i svi građani inokupnu radost u tim zabavam veselim bi kušali“, a isti izvor navodi kako je kolenda „posobiti način od pjevanja u jezik domorodni i obćeni (koji) ne nahodi se nigdir razsut nego u Dubrovniku“.⁴

U tim se čestitarskim pjesmama kodno preključivanje ostvaruje kao moćno i sigurno sredstvo zadržavanja čitateljeve ili slušateljeve pozornosti, odnosno kao stilski element iz pera mlada vlastelina koji svojim stihovima usput poručuje slobodarstvo i nekonformizam.

Čitanje rukopisa, osim izoštrena vida, zahtijevalo je različita povijesno-jezikoslovna znanja i iskustva. Detaljna prosudba na temelju konzultiranja hrvatskih i talijanskih suvremenih i povijesnih rječnika kadšto nije uspijevala nadići posljedice nećitka rukopisa, pogotovo na zadnjim stranicama gdje se mogućnost pogreške uvećavala. Uspješnomu je razrješavanju ovoga izazova pridonijelo i iskustvo u takvu poslu te postojeće analize kodnoga preključivanja u drugim tekstovima, kao i analitički pristup tima dvama jezicima.⁵

Postupak transkripcije Zamanjinih kolenda iz stranice je u stranicu bio obilježen odlukom o tome je li pojedini izraz talijanizam ili talijanska riječ.

Pri transkripciji elemenata kodnoga preključivanja autorica se ugledala i na rješenja te vrste što ih je u priređivanju dubrovačkih frančezarija donio romanist Mirko Deanović, unijevši u to izdanje svoje zavidno umijeće izbrušeno dugogodišnjim bavljenjem dubrovačkim govorom i talijanskim jezikom te osobnom pripadnošću Dubrovniku, gradu u kojemu se rodio i proveo svoje formativne godine.⁶

Nakon svega rečenog, ne čudi činjenica što su temeljna cjelovita istraživanja dubrovačkoga govora izradili Dubrovčani Milan Rešetar, Mirko Deanović, Luko Zore i Pero Budmani (potonji je opisao govor svojega vremena),⁷ a jedini rječnik dubrovačkoga

⁴ Danica Ilirska, 1839, br. 42, urednik Ljudevit Gaj, naslov članka: Kolenda u Dubrovniku.

⁵ Na primjer, poznavanje dubrovačkoga govora iz sadašnjosti i iz prošlosti, jednako takvo poznavanje talijanskoga jezika, njegova povijesnoga razvoja i određenih talijanskih govora te mogućnost provjere podataka u što bogatijoj povijesno-leksikografskoj literaturi. Detaljnu analizu kodnoga preključivanja u dubrovačkim frančezarijama iz 18. stoljeća autorica je objavila u Lovrić Jović 2014. Analiza iste pojave na književnome korpusu dubrovačkoga govora od M. Držića do Vojnovića objavljena je u Sočanac 2004: 316.

⁶ Deanović 1972, 1973.

⁷ Navedene se jezične monografije nalaze u bibliografskome popisu na kraju rada.

govora koncipiran prema znanstvenim i leksikografskim načelima izradili su Mihailo Bojanić i Rastislava Trivunac, brat i sestra rođeni i odrasli u Dubrovniku.

Uzornost Deanovićeve priređivačke načela očituje se i u ispisivanju stranih riječi isključivo kosim tiskom. Jasno obilježavanje talijanskoga jezika drukčijim tipom slova otežava priređivački zadatak jer se u slučaju elementa koji bi jednako bio ispisan u talijanskoj i u hrvatskoj inačici (što se događa kad se glasovi i znakovi dvaju jezika slučajno podudaraju, odnosno kad transfonemizacija nije potvrđena) ipak treba odlučiti o njegovoj jezičnoj pripadnosti, odnosno izraz valja ispisati ili neobilježenim ili kosim znakovima. To istodobno čitatelju daje potpuniju obavijest, a znanstvenim istraživanjima jamči potpuni podatak.

Da priređivačeva pripadnost dubrovačkomu govoru pridonosi onomu dijelu spoznaje koji je nužan kad se iscrpe svi podatci što ih nudi relevantna literatura tj. kad oni nisu dostatni, dobro pokazuje već prvi primjer – leksem *dunkve*, ‘dakle’.

Taj je talijanizam odavno i suglasno utvrđen kao primljenica, a ne (neprilagođena) talijanska riječ (*dunque*). U skladu s tim, zapisuje se hrvatskim slovopisom – *dunkve*, i izgovara se glasovima iz hrvatskoga fonološkog inventara, tj. slijedom /'dûŋkve/, a ne talijanskim dvoglasom: /'dunkwe/.⁸ Za utvrđivanje toga veznika kao primljenice trebalo je imati iskustva izravnoga govornika dubrovačkoga govora ili je takva iskustva morao imati priređivač dubrovačkih književnih izdanja, točnije onaj koji je prvi put ta djela ispisivao hrvatskim slovopisom. Lingvistička istraživanja dubrovačkoga govora, u najboljemu slučaju temeljena (i) na rukopisnoj građi, tj. što izvornijoj mogućoj građi, taj su veznik mogla svrstati u strane riječi jer im zapisani podatci nisu mogli otkriti njezin stvarni jezični kod. To je mogao samo govornik transkriptor.

Izazov oko svrstavanja riječi u talijanski ili hrvatski jezik priuštio je i leksem *tempesta* (‘oluja’), potvrđen u prvim stihovima rukopisne zbirke. Ta je riječ, iz primjera – *sinoćnje rad' tempeste // nijesi čula buku i feste*, razriješena kao talijanska nakon što je relevantna literatura nije potvrdila u dubrovačkome govoru. Glasovni sastav nije otkrivao relevantan podatak o jezičnoj pripadnosti, naglasak je uvijek nepoznat, a brzopleto se rješenje nametalo lako, jer je hrvatski gramatički morfem (G jd.) jamčio udomaćenost u jeziku primatelju. Kao talijanizam, riječ *tempesta* imala bi naglasak na trećemu slogu od kraja (a ne na drugome kao u talijanskoj inačici), pa bi se iz metričkih razloga očekivao i naglasak na vezniku i (*i feste*) iz donjega stiha, što ne bi bilo u duhu dubrovačkoga govora. Mogućnost da je Zamanja imao naglasak na drugome slogu od kraja (dakle jednako kao u talijanskome jeziku, *tempeste*) i na imenici *feste* činila se vjerojatnijom, a i sukladnom podacima iz literature, pa je *tempesta* ođčitana kao talijanska riječ te potvrđena kao primjer pojave prebacivanja kodova. To znači da hrvatski gramatički morfem nije mogao biti nedvojbenim pokazateljem udomaćenosti u hrvatskome jeziku premda je to načelo jedno od stabilnijih, jednostavnijih i lako

⁸ Tako se izgovara u suvremenome govoru i zapisuje u Soćanac 2004: 316.

primjenjivih stalnica prema kojima se pojedini element svrstava u strani ili u domaći jezik.⁹

Takvih je primjera u kolendama mnogo te bi slijepo poštivanje načela prema kojemu je riječ s hrvatskim nastavkom isključivo primljenica, dubrovačkome govoru priskrbilo niz novih talijanizama jer bi se u literaturi vrlo brzo zanemario podatak o njihovoj jednokratnoj potvrđenosti. Kako teorije iz dodirnoga jezikoslovlja ne spominju mogućnost podjele elemenata iz stranoga jezika na okazionalne i stalne, pri transkripciji ovih kolenda morao se donositi konačan sud o pripadnosti određenomu jezičnom kodu.¹⁰

Slijedi još nekoliko primjera u potkrepu istoga zaključka.

Iskonstruirani, točnije, možebitni leksem *kavalkatura** ('jahanje') nije potvrđen kao primljenica u dubrovačkome govoru pa je riječ iz rukopisa *c-a-v-a-l-c-a-t-u-r-u* u transkripciji kolenda zapisana kosim slovima, tj. utvrđena je kao talijanska riječ (*za platit cavalcaturu*) usprkos njezinu hrvatskomu gramatičkom dočetu, ali u skladu s najizvjesnijim naglaskom – *za platit cavalcaturu*, // *Đuru iz Bote, vrlom Đuru* – koji bi u slučaju prilagođenosti hrvatskome jeziku bio na trećemu slogu od kraja (*kavalkatura**).

Ista je okolnost potvrđena i s primjerom koji je u rukopisu ispisan (u kosome padežu) grafemskim slijedom *s-o-r-t-e*. Nakon što je sam sadržaj isključio da se radi o talijanizmu *sorta* u značenju 'vrsta', preostalo je utvrditi kako se radi o talijanskoj riječi *sorte* u značenju 'sreća'. Hrvatska riječ sreća dvaput je ovjerena u istoj rečenici prethodnoga stiha – *kako imasmo taku sreću // jaku sreću, a take sorte // za došetat do tvê korte*. Osim toga, ta je talijanska riječ ovjerena i drugdje u korpusu gdje se našla u dužoj talijanskoj cjelini – *Ma scordiam la mala sorte, per aver la bella sorte* ('zaboravimo lošu sreću kako bismo prizvali dobru', u slobodnome prijevodu).

Na sličnim se nedoumicama vjerojatno susretao i Mirko Deanović u priređivanju frančezarija. On je, na primjer, odlučio svrstati venetski uzvik *orsciù* (u standardnome talijanskom: *orsù*, tvoren od *ora+su*, 'sad+gore') u primljenice ispisavši ga hrvatskim slovoapisom, što znači i bez grafičkoga naglaska, tj. neutralnim tiskom:¹¹ *oršu* (*Oršu, bratjo, da per forza uljemo u kuću i da i jednoga i drugoga za kose svučemo niz skale*

⁹ Talijanski i hrvatski jezik pripadaju različitim genetskim skupinama, prvi je djelomično analitički, drugi je potpuno sintetički sa složenim sklonidbenim sustavom. Tomu usprkos, brojni su slučajevi nevidljive transmorfemizacije, tj. prilagodbe strane riječi na morfološkoj razini, koji nisu uočljivi jer se morfemi slučajno podudaraju, npr. *sonata/sonata, banda/banda* (gdje je slučaj i potpuna fonemska podudarnost) te *cassa/kasa, banca/banka* itd. Za slučajeve kad u dvama jezicima u dodiru postoji isti vezani morfem, Sočanac (2004: 157) smatra kako bi trebalo uvesti novu kategoriju transmorfemizacije.

¹⁰ Opisani postupak podrazumijeva i mogućnost pogreške u procjeni. U tome su smislu argumentirane rasprave dobrodošle.

¹¹ Ovdje se ne prenosi vrsta tiska iz Deanovićevih frančezarija već se svi primjeri navode u potpunosti u kosome tisku, a dijelovi koji su u transkripciji frančezarija i kolenda otisnuti kosim tiskom, kao strani element, ovdje će u okviru primjera biti podcrtani.

i ovdì, qui in mezzo della strada, da vas svijet vidi, da od njih komardu učinimo).¹² Malo je vjerojatno da se u govoru taj usklik može čuti naglašen na početnome vokalu pa bi u transkripciji kolenda on bez dvojbe bio ispisan kao strana riječ: *orsciù*.

Jednako je s usklikom *evviva* koji Deanović ne piše kurzivom (pa ni podvostručnim konsonantom), što znači da ga drži talijanizmom, dok se u kolendama, poštujući mnogostrukost rukopisnoga zapisa, smatra talijanskim elementom s trima inačicama: *evviva, eviva, viva*, jer se sve one potvrđuju i u talijanskome jeziku – kao standardna, razgovorna i dijalektna inačica.

Nadalje, u kolendama se leksem *ecco* ('jeka') ne ispisiuje pohrvaćenim oblikom *eko** jer u relevantnoj literaturi nije potvrđen kao talijanizam. To znači da je u transkripciji ispisan kosim slovima s podvostručnim konsonantom kako se u onodobnome talijanskom jeziku taj leksem zapisivao.¹³

Nešto je zamršenije bilo razriješiti status leksema *bravura* 'podvig, hrabar čin'. Iako je kao primljenica poznat općemu hrvatskom jeziku, nije potvrđen u dubrovačkoj dramskoj književnosti pa kao takav nije ovjeren ni u Akademijinu rječniku te je u kolendama odčitao kao talijanska riječ – *nje bravura koju ecco nam donosi nadaleko*.

Treba napomenuti kako se ni Deanović nije uvijek uspio držati osnovnih transkripcijskih načela pa je gdješto talijanske (ukošene) dijelove ispisivao hrvatskim grafemima: *šimili mišfatti*.¹⁴ Takav izbor nije potpuno neopravdan – kao govornik dubrovačkoga govora, Deanović je znao da se standardni talijanski izgovor [s] pod utjecajem mletačkoga dijalekta u dubrovačkome govoru često ostvaruje kao [š] pa mu je bilo važnije prikazati tu pojavu nego dosljedno poštivati transkripcijske uzuse.

Neki su oblici utvrđeni kao elementi unutar talijanskoga jezika premda su kao primljenice potvrđeni u dubrovačkome govoru, a u toj je odluci bio bitan osjećaj za jezik i vlastiti idiom te osjećaj za stih i skladan rijek.

Rukopis kolenda¹⁵ priuštio je neskroman broj riječi za čije je određivanje jezične pripadnosti (hrvatskomu ili talijanskomu jeziku) bilo potrebno detaljnije konzultiranje literature i preciznija razradba, zatim i primjena načela. Bez predstavljanja niza podataka koji su odabranom riječi odredili jezični kod, bilo bi teško obraniti donesenu odluku pa se ovdje prikazuju pojedini slučajevi, svaki za sebe. Na kraju se donose i primjeri jednostavnih rješenja, kojih je u tekstu bilo više.

¹² Kao govornica dubrovačkoga govora ne mogu se složiti s tim da se u Dubrovniku taj uzvik može čuti s naglaskom na početnome vokalu, a to je potvrdila i anketa među starijim naraštajem Dubrovčana.

¹³ Pogrešno bi ga bilo zapisati suvremenom inačicom *eco*.

¹⁴ Taj je izraz vjerojatno ispisan kao strani element tj. kosim tiskom jer ga je osjećao daljim, inojezičnijim od gore spomenutoga uzvika *orsu*, koji je protumačio kao talijanizam, tj. element unutar hrvatskoga jezika pa ga je, u skladu s tim, ispisao neobilježenim tiskom.

¹⁵ Transkripciju rukopisa kolenda izradila je Jelena Obradović Mojaš, a autorica ovoga rada transkripciju je redigirala i u tome postupku naišla na ovdje promatrani problem (Mojaš Obradović i Lovrić Jović 2018).

Dobar primjer za to da osnovni podatci iz literature i dobro poznavanje govora nisu dovoljni za odlučivanje o pripadnosti jezičnomu kodu jest prilog *intanto* ('u međuvremenu'). Literatura ga potvrđuje za dubrovački govor, tako i Sočanac (2004: 326) koja mu zapisuje i naglasak: *intānto*. Tomu usprkos, ovdje ga se drži talijanskom riječju jer je prozodija ponudila najrelevantniji podatak: naglasak mu je morao biti na drugome slogu od kraja kako bi tvorio rimu sa sljedećim stihom (*-anto/-anto*), a to mu je u transkripciji kolenda priuštilo nedvojben status talijanske riječi – *Nu mi veće sad intanto, // poniam fine a questo canto*.

Širi pogled na ovu tematiku doveo je katkad i do toga da se isti oblik u jednome slučaju smatra primljenicom, a u drugome talijanskim leksemom. To pokazuje primjer leksema *festa* koji se pojavljuje na više mjesta. U prvome se slučaju, u strofi: *sinočnje rad' tempeste // nijesi čula buku i feste* smatra primljenicom jer se nisu pronašli argumenti koji bi taj, i danas aktivan talijanizam, svrstali u strani jezik. Sljedeći je primjer takve argumente ponudio: *uljestit brez pretesta // augurat vam buona festa* ('uči bez izgovora // poželjeti vam sretan imendan'), jer pripadnost talijanskomu jeziku, osim dočetka riječi koji ne potvrđuje akuzativ jednine (*festu*), jamči dopuna na talijanskome, *buona*, i precizno značenje '(sretan) imendan' koje talijanizam *festa* nema.¹⁶

Čestitarske su želje izrečene na sličan način, kombinacijom istih leksema, no nisu identične u smislu jezičnih formula pa se primljenica *augurati* kadšto pojavljuje kao njezin ishodišnik, talijanski glagol *augurare* – *Augurarvi buona sera* ('poželjeti vam dobru večer'), a katkad kao talijanizam *augurati* – *augurat vam mnoge stvari // ovi žudu kolendari*.

Izazov je predstavljao i oblik ispisan kao *m-u-s-i-c-a-n-t-e* jer ničim nije sugerirao pripadnost određenomu jezičnom kodu. U značenju 'svirači, glazbenici' za dubrovački je govor u relevantnoj literaturi potvrđen talijanizam *mužikijeri* pa je i u kolendama ovjeren većom čestotnošću (*spravi družbi mužikijera kojegod djela*), no morfološki inventar potvrđenice ovjerene u kosome padežu ovdje nije bio nebitan podatak za utvrđivanje njezine pripadnosti hrvatskomu jeziku, ali tek nakon što je taj leksem i rijetka literatura potvrdila kao primljenicu iz venetskoga ishodišnika *musicante*. Zato je u transkripciji kolenda, u takvoj rečeničnoj okolini, zapisan kao element unutar hrvatskoga jezika, tj. hrvatskim slovopisom – *hiti, čekaj muzikante // da po kortam solfaju kante*. Tu se, pak, nije mogao poštovati i pretpostavljeni metrički kriterij jer bi je on svrstao u talijanske riječi (*musicante/kante*, kao primljenica trebala bi imati naglasak *muzikante*). Ipak, na drugome je mjestu u kolendama navedeni primjer ovjeren kao nedvojben talijanska riječ – *nit alođa ai musicanti*, što je zajamčio talijanski oblik *ai* (spoj prijedloga i člana).

U izrazu ispisanome *p-e-c-c-i-a- -d-i- -m-a-n-t-a-l-a* talijanski prijedlog *di* ('od') prvi je element koji donosi obavijest o inojezičnosti. S njegovih se obiju strana nalaze

¹⁶ U postupku jezičnoga posuđivanja primljenica često zadržava samo osnovna značenja polazišne riječi, u ovome slučaju 'slavlje; blagdan'.

imenice što se u dubrovačkome govoru nalaze kao primljenice *peča* ('komad') i *mantala* ('vrsta slastice') pa su takvima potvrđene i u kolendama (*mantale bit će bolje nami dato dobre od volje; Svak se čudio u jednu pečū*). Kako se u ovome primjeru druga imenica ponaša u skladu s talijanskom gramatičkom normom, tj. genitivnost ostvaruje (samo) prijedlogom *di*, nije bilo teško utvrditi kako ovdje predstavlja talijansku riječ (*jedna peča di mantala*). To joj, međutim, ne ukida status primljenice na drugim mjestima u rukopisu (jednako kao i imenici *festa*).

Primjeri pokazuju kako su najveći izazov donosile riječi što su u literaturi i u suvremome govoru potvrđene kao primljenice, no nije isključeno da ih je Zamanja mogao rabiti i neprilagođeno, tj. kao talijanske riječi, što se u pisanome obliku ne prepoznaje lako kad su u kanonskome obliku (prilagođenost u hrvatskome jeziku tad je moguće otkriti samo s pomoću mjesta naglasaka). Naglasak je u kolendama mogao biti pretpostavljen kad se riječ nalazila na kraju stiha te se očekivala rima sa sljedećim stihom, no mnogo se dvojbenih izraza nalazi unutar stiha. Osim toga, Zamanji metričnost nije bila imperativ jer su mu stihovi nejednaka broja slogova, rime kadšto nema, pa ni to nije moglo predstavljati čvrst oslonac.

Primjer takva izazova je leksem *finalmente* u stihu – *Nu već, gospo, ak ti para // iznesi nam što iz ormara, // finalmente spravi družbi // da ne ostane sad u tužbi*. Osjećaj za jezik u tome je slučaju utvrdio pripadnost hrvatskomu jeziku pretpostavljajući naglasak na trećemu slogu od kraja (*finalmente*). Drukčije je rješenje utvrđeno za leksem *riva* koji je, kao talijanska riječ, ovjeren u dvostihu: *i uvedi s družbom Mata, // koji reve dalla riva*, a kao primljenica u sljedećemu primjeru: *da rebumba more i riva* ('da odzvanja more i obala').

Prožetost talijanskim elementom često je obilježena razdvojenošću imenice i njezina dodatka: *tu abbondanza bit će troppa* ('tu obilje bit će preveliko'). Obje talijanske riječi imaju dočetak *-a*, što odgovara i hrvatskoj i talijanskoj morfologiji, pa taj podatak ne donosi relevantnost, no literatura leksem *abbondanza* ne potvrđuje kao primljenicu (*abondanca**), tako ni pridjev *troppa* ('premnoga'), stoga se lako utvrdila pripadnost talijanskomu jeziku.

Zamanjina navika razjedinjavanja sintaktičke cjeline često je obilježena prebacivanjem kodova. Takav je i sljedeći primjer – *za alačavat kolendare // da per terra dođu e mare* ('da kopnom dođu i morem'), a isti primjer pokazuje i to da je odluka o svrstavanju u određeni jezični kod kadšto bila brza i laka – u literaturi leksem *terra* nije potvrđen u pohrvaćenju inačici, tako ni veznik *e*, pa je inojezični status razjedinjene cjeline *per terra e mare* bilo lako utvrditi.

Na koncu, mnogo je primjera koji nisu predstavljali izazov jer su nedvojbeno utvrđeni kao izrazi što pripadaju talijanskomu jezičnom kodu. Takav je izraz *in mancanza*, kojemu već talijanski prijedlog *in* potvrđuje pripadnost talijanskomu jeziku – *er smo uzeli prosuljice // in mancanza od lijerice*. Jednako je s venetskim izrazom *che la vada* – *Ma običaj je paka stara // dubrovačkijeh kolendara, // uputit se priko grada // i kanta-*

ti che la vada. Ovjeren je u značenju hrvatskoga izraza ‘pa što bude’. Primjer pokazuje kako se u nizu mogu javiti talijanizam i talijanski izraz (*kantati che la vada*). U tome je slučaju primljenicu bilo lako utvrditi već i zbog njezina morfološkoga inventara: *kant+ati*, ali i zbog visoke čestotnosti u dubrovačkim tekstovima.

Pripadnost talijanskomu jeziku najlakše je bilo utvrditi kad je čitava surečenica bila njime izrečena – *Per aver la bella sorte, // doč na vrata tvoje od korte* (‘Za imati puno sreće’ ...) ili: *Hvale kojijeh ja bih ćio // rijet ti almeno¹⁷ koji god dio, // ma il mio legno andrebbe a fondo¹⁸*.

Jednostavan su zadatak priuštiti dvočlani i višečlani izrazi izrečeni na istome jeziku: *i daš nam je in allegria¹⁹ // er je došla sub man via²⁰ // per non dir gospođe Nike; te – ma znajuć da gospođa prijeti, // che son questo cose dure²¹, // da ona neće secature²² // posluš’ ću questo tanto²³ // i skurta’ ću il lungo canto²⁴*. Kod leksema *secatura*, shvaćenoga kao talijanski element usprkos potvrđenosti talijanizma *sekatura* u relevantnoj literaturi, bila je presudna rima s izrazom *cose dure*, zbog čega je naglasak pretpostavljen na predzadnjemu slogu, *secature*, što mu je dalo nedvojbenu inojezični status.

Slijedi još nekoliko primjera koji nisu pružili težak izazov: *in un mar così profondo²⁵ // la mia bocca resta muta²⁶ // na prostranos tega puta, // pur²⁷ na način sasve ludi // forse²⁸ izrijet će što li žudi*.

Nedvojbjenima se mogu držati i oni jednočlani izrazi s kojima se u dubrovačkim tekstovima ili u živome govoru iznimno rijetko susrećemo, ali je njihova uklopljenost u hrvatski jezik dokazana potvrdama u relevantnoj literaturi ili zaključcima do kojih su te potvrde dovele. Takve su, na primjer, imenice *bracijera* za ‘vrstu broda’ i *persikina* za ‘vrstu likera’.

Po ovoj problemskoj analizi kodnoga preključivanja moguće je donijeti nekoliko zaključaka.

Pri donošenju odluke kojemu kodu riječ pripada treba uzeti u obzir o kojemu je tipu teksta riječ, valja poznavati okolnosti njegova nastanka, po mogućnosti i lik i djelo njegova autora. Od jednostavnih čestitarskih pjesama pisanih slobodnim jezikom, raste-

¹⁷ Barem.

¹⁸ Ali moja bi barka (ili brod) potonula.

¹⁹ U veselju.

²⁰ Jer si nam je darežljivo dao.

²¹ Da su ovo teške stvari.

²² Smetnje.

²³ Ovo toliko.

²⁴ I skratit ću dugu pjesmu.

²⁵ U tako dubokome moru.

²⁶ Moja usta ostaju nijema.

²⁷ Također, ipak.

²⁸ Možda.

rećenih najstrože metričnosti i drugih pjesničkih imperativa, no obilježene osnovnom strukturom pa i čestom rimom, očekuje se makaronski jezik pa se nije teško ohrabriti u svrstavanju leksema u talijanski jezik. Potreba za rimom često je zahtijevala izmjenu dočетка talijanske riječi ondje gdje je možda ni Zamanja ne bi ispisao na taj način da je pisao prozni tekst pa su neke dvojbene riječi s hrvatskim dočetcima ipak pripale stranomu jeziku što se u ovome radu pokušalo rasvijetliti kroz niz primjera.

Sama analiza ove problematike otkrila je i Deanovićeve nesustavnosti u zapisivanju dubrovačkih frančezarija, ali istodobno ponudila i argumente za takve postupke. Povremeno nesustavno zapisivanje opravdao je željom da prenese stvarno stanje u govoru, jer se tanka granica kroz koju element prelazi iz jednoga jezika u drugi kadšto jedva vidi ili je potpuno nevidljiva. Iskustvo rada na rukopisnome tekstu što ga obilježava makaronski jezik traži fleksibilnija načela prema kojima se leksemi svrstavaju u strani ili domaći jezik jer nije moguće primijeniti isti skup načela za sve primjere.

To bi dovelo do nelogičnosti i nesustavnosti drugoga tipa koje bi jednokratnim izletima talijanskih leksema, koji se za tu prigodu ponašaju kao hrvatski, priskrbili status primljenica, čime bi se slika dubrovačkoga leksika iskrivila. Ta bi okolnost otežala već ionako iskrivljenu sliku o dubrovačkome govoru kao idiomu u kojemu talijanizmi pretežu.²⁹

Rječnici

Accademia della Crusca. 1612–1923. Il vocabolario degli Accademici della Crusca. [www. lessicografia.it/ricerca_libera.jsp](http://www.lessicografia.it/ricerca_libera.jsp). Pristup 7. kolovoza 2019.

Accademia della Crusca. 1994. Il vocabolario del fiorentino contemporaneo. www.vocabolariofiorentino.it. Pristup 7. kolovoza 2019.

Anić, Vladimir. 1998. Rječnik hrvatskoga jezika, treće prošireno izdanje, Zagreb: Novi liber.

Anić, Vladimir; Goldstein, Ivo. 1999. Rječnih stranih riječi. Zagreb: Novi liber.

ARj. 1880–1976. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Svezak 1.–23. Zagreb: JAZU.

Basso, Walter; Durante, Dino. 2000. Nuovo dizionario veneto-italiano etimologico / italia-no-veneto (con modi di dire e proverbi), Villanova del Ghebbo (RO): edizioni CISCRA SpA.

²⁹ Tradicionalno je mišljenje da je dubrovački govor vrelo talijanštine i to nije netočno, no usmjerenost na tu činjenicu ukida mu status idioma koji je, pogotovo u prošlosti, bio domaćinom jednako tolikoga broja leksema slavenskoga podrijetla, a analiza njegova administrativnoga jezika iz 17. i 18. stoljeća pokazala je kako je imao i bogato hrvatsko pravno nazivlje, i to za nazive koji su postojali i u latinskoj (pohrvaćenoj) inačici (Lovrić Jović 2015). Tradicionalni dojam prevlasti talijanizama u dubrovačkome govoru nije opravdala ni analiza dubrovačkih frančezarija – dramskoga teksta pisanoga (prilagođenoga s francuskoga izvornika) za puk u kojemu se talijanizmi i makaronski jezik očekuju i potvrđuju, no ne bacaju sjenu na bogat slavenski leksički fond (Lovrić Jović 2014: 258).

- Boerio, Giuseppe. 1856–1998. *Dizionario del dialetto veneziano*, (pretisak). Firenze: Giunti Editore.
- Bojanić, Mihailo; Trivunac, Rastislava. 2002. *Rječnik dubrovačkog govora*. Beograd: Srpski dijalektološki zbornik XLIX, SANU i Institut za srpski jezik SANU.
- Cortelazzo, Manlio; Zolli, Paolo. 1979. *Dizionario etimologico della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli Editore S.p.A.
- Deanović, Mirko; Jernej, Josip. 1987. *Talijansko-hrvatski ili srpski rječnik*. Sedmo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Deanović, Mirko; Jernej, Josip. 2001. *Hrvatsko ili srpsko-talijanski rječnik*. Osmo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Della Bella, Ardelio. 1728-2006. *Dizionario Italiano, Latino, Illirico*. Venecija – Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Devoto, Giacomo; Oli, Giancarlo. 2009. *Vocabolario della lingua italiana*. Milano: Le Monnier.
- Divković, Mirko. 1900. *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*. Drugo izdanje. Zagreb: Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade.
- Doria, Mario. 1987. *Grande dizionario del dialetto triestino*. Trieste: Il meridiano.
- Gabrić-Bagarić, Darija; Horvat, Marijana; Lovrić Jović, Ivana; Perić Gavrančić, Sanja. 2011. *Jakov Mikalja: Blago jezika slovinskoga (1649./1651.)*: Transkripcija i leksi-kografska interpretacija, koncepcija i popratna studija: Darija Gabrić-Bagarić. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Klaić, Bratoljub. 1990. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kašić, Bartol. 1599–1595–1990. *Hrvatsko-talijanski rječnik, s konverzijskim priručnikom*. Preradio Vladimir Horvat. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Zavod za jezik IFF.
- Kosovitz, Ernesto. 1890. *Dizionario vocabolario del dialetto triestino*. Trieste: Tip. Figli di C. Amati. https://it.wikisource.org/wiki/Dizionario_-_Vocabolario_del_dialetto_triestino.
- Marević, Jozo. 1997. *Hrvatsko-latinski enciklopedijski rječnik*. 1. i 2. svezak. Zagreb: Školska knjiga.
- Marević, Jozo; Filković, Katarina; Gašparović, Margareta. 2000. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*. 1. i 2. svezak. Velika Gorica – Zagreb: Marka - Matica hrvatska.
- Mikalja, Jakov. 2011a. *Blago jezika slovinskoga ili slovník u komu izgovaraju se riječi slovinske latinski i dijački*. Pretisak. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- Mikalja, Jakov. 2011b. *Blago jezika slovinskoga: transkripcija i leksi-kografska interpretacija*. Autorica koncepcije: Darija Gabrić-Bagarić. [prir. Darija Gabrić-Bagarić, Darija; Horvat, Marijana; Lovrić Jović, Ivana; Perić Gavrančić, Sanja]. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Miotto, Luigi. 1984. *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata*. Trieste: Lint.

- Pafundi, Nicola. 2011. *Dizionario fiumano-italiano / italiano-fumano*. Padova: Associazione Libero Comune di Fiume in Esilio.
- Parčić, Dragutin. 1901–1995. *Rječnik hrvatsko-talijanski*. Zadar: Narodni List. Pretisak: Zagreb: Artresor studio.
- Rosamani, Enrico. 1958. *Vocabolario giuliano*. Trieste: Lint.
- Sabatini, Francesco; Coletti, Vittorio. 1997. *Dizionario Italiano Sabatini Coletti*. Firenze: Giunti.
- Samani, Salvatore 1980. *Dizionario del dialetto fiumano*, 11 edizione, Venezia.
- Skok, Petar. 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (I–IV)*. Zagreb: JAZU.
- Šetka, Jeronim. 1940. *Hrvatska kršćanska terminologija. 1. dio: Hrvatski kršćanski termini grčkoga porijekla*, Makarska – Šibenik: Franjevačka visoka bogoslovija – Bogoslovna biblioteka.
- Šetka, Jeronim. 1964. *Hrvatska kršćanska terminologija. 2. dio: Hrvatski kršćanski termini latinskoga porijekla*. Makarska – Šibenik: Franjevačka visoka bogoslovija – Bogoslovna biblioteka.
- Škaljić, Abdulah. 1979. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šulek, Bogoslav. 1990. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*. Pretisak. Zagreb: Globus.
- Vinja, Vojimir. 1998. *Jadranske etimologije I (A–H). Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. Zagreb: HAZU i Školska knjiga.
- Vinja, Vojimir. 2003. *Jadranske etimologije II (I–Pa). Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. Zagreb: HAZU i Školska knjiga.
- Vinja, Vojimir. 2004. *Jadranske etimologije III (Pe–Ž). Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*. Zagreb: HAZU i Školska knjiga.
- Zingarelli, Niccolò. 1987. *Vocabolario della lingua italiana*. Undicesima edizione minore. Bologna: Zanichelli.
- Žepić, Milan. 2001. *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

Literatura

- Deanović, Mirko [prir.]. 1972. *Dubrovačke preradbe Molièreovih komedija*. Knjiga 1, urednik Josip Torbarina, Stari pisci hrvatski, XXXVI, Zagreb: JAZU.
- Deanović, Mirko [prir.]. 1973. *Dubrovačke preradbe Molièreovih komedija*. Knjiga 2, urednik Josip Torbarina, Stari pisci hrvatski, XXXVII, Zagreb: JAZU.
- Lovrić Jović, Ivana. 2014. *O starome dubrovačkom govoru nazbilj. Jezična analiza dubrovačkih frančezarija*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- Lovrić Jović, Ivana. 2015. *Ja, Krsto Lučin Dubrovčanin, činim sad ovi testamenat. Jezična analiza dubrovačkih oporuka iz 17. i 18. stoljeća s transkripcijom i aneksnim rječnikom*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Obradović Mojaš, Jelena. 2013. Kolende Mata Zamagne, *Anali HAZU Dubrovnik*, str. 389-460, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, HAZU.
- Obradović Mojaš, Jelena. 2017. *Kolenda u Dubrovniku. Tradicija kolendavanja od 13. do 21. stoljeća*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, HAZU.
- Obradović Mojaš, Jelena.; Lovrić Jović, Ivana. 2018. *Mato Zamagna: Kolende. Transkripcija i studije*. Dubrovnik: Dubrovačke knjižnice.
- Sočanac, Lelija. 2004. *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri. S rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i u dubrovačkoj dramskoj književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Sfide nell'identificazione della lingua nella commutazione di codice sul corpus di manoscritti storici

La commutazione di codice (ingl. *code-switching*) è il passaggio da una lingua a un'altra all'interno del discorso di uno stesso parlante. Nella linguistica croata viene indagata principalmente su testi stampati o su discorsi registrati ed è diretta sugli aspetti sintattici e pragmatici del fenomeno. Ciò significa che il corpus offre questioni risolte in quanto all'appartenenza degli singoli elementi linguistici ad una delle lingue e la qualità del testo non si mette in questione, mentre nella lingua registrata la rivelazione del codice viene aiutata dagli elementi prosodici. Secondo il noto romanista croato, Žarko Muljačić, la prima a prendere in considerazione questo fenomeno (nel contatto croato-italiano) è stata Lelija Sočanac (2004), la cui ricerca linguistica è presa qui da modello in quanto a la metodologia. L'articolo prende in esame il fenomeno sul testo di una raccolta di poesie in manoscritto, scritte in onore di vari onomastici, nell'anno 1808, dall'autore Mato Zamagna, nobile raguseo. L'indagine sull'alternanza linguistica nel manoscritto ha fatto emergere sfide intriganti. La frase ragusea del novecento abbonda di italianismi arcaici, sconosciuti al parlante contemporaneo. Alcuni ne sono registrati nella letteratura scientifica e quella lessicografica, altri no. La stessa base lessicale talvolta viene realizzata come prestito, e in certi casi come parola italiana non adattata. A complicare la rivelazione del codice sono parecchi fattori: l'ortografia ragusea dell'epoca è quella italiana, come anche lo è la lingua del codice straniero, dunque, la commutazione non è riconoscibile a prima vista; siccome la frase ragusea è pervasa da italianismi, pure il ricercatore con grande competenza in lingua italiana trova difficoltà nel differenziare gli italianismi dalle parole italiane; i prestiti entrano dal toscano e dal veneto per cui dal ricercatore si aspetta di avere competenza in dialetto veneto. In confronto alle sfide di tal tipo, si può dire che il deperimento del manoscritto, le macchie dell'inchiostro o la trasparenza del testo dalla pagina di dietro siano problemi ignorabili.

Parole chiave: commutazione di codice, italianismi, parole italiane, dialetto raguseo, manoscritti storici.

